

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN İSLAMDA MEHDİLİK İNANCI İLƏ BAĞLI DİNİ-FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏLƏRİ

Elnur MUSTAFAYEV,

*AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutunun “Din və ictimai
fikir tarixi” şöbəsinin elmi işçisi,
elnur.mustafayev88@mail.ru,*

AÇAR SÖZLƏR: *din, fəlsəfə, İslam həmrəyliyi, türkçülük, siyasət.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *религия, философия, исламская солидарность,
пантюркизм, политика.*

KEY WORDS: *religion, philosophy, islamic solidarity, pan-turkism, politics.*

Giriş

Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939) XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində təkcə vətəni Azərbaycanda deyil, Yaxın Şərq, o cümlədən türk-İslam dünyasında xüsusi yer tutan və tanınmış şəxsiyyətlərdən biridir. Onun Azərbaycan, Türkiyə və Avropada sərgilədiyi siyasi və dini-fəlsəfi ideyaları XX əsrin əvvəllərində türk-İslam dünyasının ictimai-siyasi düşüncəsinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Ensiklopedik biliklərə sahib olan Ə. Ağaoğlu özündən sonra siyasi, nəzəri və zəngin elmi irs qoymuşdur. İslam birliyi və türkçülüynü ideya cərəyanı kimi meydana gəlməsi, inkişafı və yayılmasında onun müstəsna rolu olmuşdur. Siyasi elmlər sahəsində tanınmış məşhur türkiyəli alim Fəxrəddin Gülsevən Əhməd bəy Ağaoğlunu hərtərəfli inkişaf etmiş dəyərli ziyalı kimi təqdim etmişdir: “O, heysiyyətli və möhtəşəm bir mütəfəkkirdir. Mərd və cəsur mübarizə adamı, professor və maarifçi, yazıçı-publisist, dürüst siyasətçidir. Hürriyyət və demokratiya əşiqi bir insan, milliyyətçi və inqilabçı ziyalı, etibarlı və vəfalı dost, yaxşı ailə başçısı, şəfqətli atadır. Deyə bilərik ki, o, insanlığın bütün üstün cəhətlərini və məziyyətlərini öz simasında toplamış böyük insan, heykəlləmiş şəxsiyyətdir” [1, s.4].

Mehdi (xilaskar) fenomeni, demək olar ki, bütün din və bəzi dini-fəlsəfi düşüncə sistemlərində mövcuddur. Cahanşümul xilaskarın gəlişi, ədalətli dövlətin qurulması, qanlı müharibələrin sona çatması, bütün dünyanın sülh və əmin-amanlığa bürünməsi təkcə dinlərin deyil, həmçinin fəlsəfi və siyasi düşüncə məktəblərinin diqqətə aldığı ən önəmli mövzulardan biri olmuşdur. Əhməd bəy Ağaoğlu da bu mövzudan yan keçməmiş, mehdilik məsələsinə öz elmi və publisistik yaradıcılığında geniş şəkildə toxunmuşdur. O, xüsusilə İslam dininin iki əsas məzhəbindən biri olan şiəlikdə mehdilik məsələsinə münasibət bildirərək özünəməxsus düşüncələrini dini-fəlsəfi və siyasi cəhətdən izah etmişdir. Ə. Ağaoğlu 1892-ci ildə Londonda keçirilən Avropa Şərqşünaslarının IX Beynəlxalq Konqresində iştirak etmiş və “Şiəlik və onun qaynaqları” mövzusunda mühazirə oxumuşdur. O, həmin mühazirədə şiəliyin tarixi, meydana

çıxma səbəbləri və sairə mövzularla yanaşı şiəlikdə mehdilik məsələsinə toxunmuş və öz dini-fəlsəfi düşüncələrini qeyd etmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlunun həyat və fəaliyyətinə qısa baxış

Əhməd bəy Ağaoğlu 1869-cu ildə Qarabağda, Şuşada ziyalı ailəsində doğulmuşdur. Babası Mirzə İbrahim o dövrün məşhur ilahiyyatçılarından biri kimi tanınırdı. Əhməd bəy gənc yaşlarında atası Mirzə Həsən və əmisi Mirzə Məhəmməddən dini elmləri əxz etmiş, həmçinin ərəb və fars dillərini mükəmməl şəkildə öyrənməyi bacarmışdır. Bu illər ərzində müəyyən qədər rus dilini mənimsəmiş və dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlərlə də yaxından maraqlanmışdır.

O, 1881-ci ilə Şuşada altı siniflik real məktəbi açıldıqdan sonra təhsilini həmin məktəbdə davam etdirir. Ağır məşəqqətlərə və çətinliklərə baxmayaraq, Əhməd bəy Ağaoğlu VI sinifi bitirdikdən sonra son sinifləri Tiflisdəki 1 saylı gimnaziyada bitirir [2, s.144]. 1887-ci ildə ali təhsil üçün Peterburqa gedən Ağaoğlu haqsızlıq səbəbilə imtahanlardan uğur qazana bilmir, bu hadisə Ağaoğluya pis təsir etsə də, qarşısına qoyduğu məqsəddən geri dönmür və biliklərini artırmaq üçün Fransaya getməli olur [3, s.69]. 1888-ci ilin yanvar ayında Fransaya çatan Əhməd bəy Ağaoğlu əvvəlcə “College de France və École des Hautes Études Pratiques”də (Tətbiqi Tədqiqat Ali Məktəbi) təşkil edilən mühazirələrə qatılmağa başlayır. Həmin müddətdə məşhur filosof, tarixçi Ernest Renan və digər tarixçi alim Ceyms Darmsteterin mühazirələrində iştirak edərək Şərqlə bağlı bilik və düşüncələrini inkişaf etdirir. 1888-ci ildə Sarbonna Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olan Ə.Ağaoğlu 1894-cü ildə oranı müvəffəqiyyətlə bitirir [4, s.116]. Tələbəlik illərində “La Nouvelle Revue” jurnalında “İran cəmiyyəti” adı altında silsilə yazılar çap etdirir. Bununla yanaşı, 1891-1893-cü illər ərzində “Jurnal de Debat”, “Revü Been”, “Nouvye Revyü” kimi fransız mətbuat orqanlarında ictimai-siyasi mövzularda məqalələr nəşr etdirir [5, s.31]. 1896-cı ildə Əhməd bəy Tiflisə gedir və iki ilə yaxın orta məktəblərdə fransız dilindən dərs deyir. 1897-ci ildə Hacı Zeynəlabidin Tağıyevin dəvəti ilə “Kaspi” qəzetində fəaliyyətə başlayır, İslam dünyasını geri salan səbəblər haqqında silsilə yazılar çap etdirir. 1905-ci ildə Bakı Dumasının üzvü seçilən Əhməd bəy şəhərdə mövcud olan bir çox problemin həllində nailiyyətlər qazanır. Bununla yanaşı, o, 1905-ci ildə Hacı Zeynəlabdin Tağıyevin dəstəyi ilə “Həyat” qəzetini və İsa bəy Aşurbəylinin yardımı ilə “İrşad” qəzetini təsis edir. 1905-ci ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi silsilə soyqırımını və cinayətlərdən sonra müdafiə məqsədilə 1906-cı ildə bir neçə ziyalı ilə birlikdə “Difai” partiyasını yaradır. Əhməd bəy siyasi və ictimai fəaliyyətinə görə təqiblərə məruz qalır və 1908-ci ildə İstanbula mühacirət etməli olur. Osmanlı dövlətinin son illərində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və yeni qurulmuş Türkiyə Cümhuriyyətində ictimai-siyasi proseslərdə fəal iştirak edən Əhməd bəy 1939-cu ildə İstanbulda qara ciyər iltihabından vəfat edir. O, Feriköy qəbiristanında həyat yoldaşının yanında dəfn olunmuşdur.¹

¹ Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığı və pantürkizmlə bağlı düşüncələri haqqında AMEA-nın Z.M.Bünyadov adına Şərşünaslıq İnstitutunun “Din və ictimai fikir tarixi” şöbəsinin müdiri Həsənova Esmeralda Yusub qızının “1908-1914-cü illərdə Türkiyə Burjua Millətçiliyi İdeologiyası” kitabında geniş məlumat verilmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlu Şərqsünasların IX Beynəlxalq Konqresində

1892-ci ilin sentyabr ayında Parisdə təhsil alan 23 yaşlı Əhməd bəy Ağaoğlu Londonda keçirilən elmi-praktiki əhəmiyyətli Avropa Şərqsünaslarının IX Beynəlxalq Konqresində iştirak edir. Həmin konfransda “Şiəlik və onun qaynaqları” adlı məruzə və məqalə ilə çıxış edir. Bu konfrans Ə.Ağaoğlunun həyatında ilk elmi fəaliyyətin başlanğıcı hesab edilir. O, öz məruzəsində şiə məzhəbinin tarixi, təşəkkülü və İran tarixi və mədəniyyəti ilə əlaqələri, İran milli dinlərindən Məzdəkilik ilə ortaq nöqtələri barədə məlumatlar verir. Məruzənin fransızca mətni ilk dəfə “Les Croyances mazdeennes dans la religion chiite” adı altında Londonda çap edilir [1, s.386].

Həmin dövrdə Tiflisdə çıxan “Kavkas” qəzeti ilə sıx əməkdaşlıq edən Əhməd bəy Konqres və oradakı mühazirəsi barəsində geniş məlumatlar vermiş, təəssüratlarını həmin qəzetdə paylaşmışdır. Qızı Sürəyya Ağaoğlunun yazdığına görə, elmi mühazirədən məmnun qalan Qacarlar dövlətinin hökmdarı Nəsrəddin şah Əhməd bəy Ağaoğluna bahalı brilyant qaşlı üzük hədiyyə etmişdir.

Konqresdə səslənən mühazirənin məzmununa gəlinə isə Ağaoğlunun qeydləri və mülahizələri bəzi aspektlərdən keçərli olsa da, bir sıra düşüncələri kəskin tənqiddə məruz qalmış və iddiaları yetərsiz hesab edilmişdir. Xüsusilə şiəliyin bir məzhəb və ya təriqət deyil, “milli din” olması kimi mülahizələri isbatlama və tarixi gerçəklik baxımından o qədər də qüvvətli hesab edilməmişdir. Belə ki, şiəlik İranda rəsmi məzhəb mövqeyinə Ağaoğlunun qeyd etdiyi dövrlərdən sonra yüksəlmişdir. Bundan əlavə, şiəliklə Məzdəkiliyi eyniləşdirməsi və müxtəlif istiqamətlərdə müqayisələri də yetərsiz hesab edilmişdir. Türkiyəli alim Ufuk Özcan özünün “Ahmet Ağaoğlu ve rol değişikliyi” əsərində Əhməd bəyin şiəliklə bağlı bəzi müddəalarını tənqid edərək bu mövzu ilə əlaqədar əks arqumentlər gətirmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlu mühazirəsində şiəliyi İranın milli ruhu və Məzdəkiliyin yeni formada təzahürü kimi qiymətləndirərək demişdir: “*O, İran milli ruhunun sintezidir, uzun əsrlərdən bəri keçmişlə və indi, Məzdəkilik və İslam arasında yaranmış bir uzlaşmadır*” [6, s.68]. İran ilə Ərəbistan arasında münasibətlərə aydınlıq gətirən Əhməd bəyə görə, ərəblər İslam sayəsində yeni kimlik qazandıqdan sonra iranlılar buna qarşılıq olaraq öz tarixi ənənələri ilə İslamı sintez etdilər və yeni inanc sistemi yaratmağı bacardılar. Ə.Ağaoğlu şiəliyi ərəb istilasına qarşı müdafiə sistemi kimi qiymətləndirir. O, şiəliyin formalaşmasında Məhəmməd peyğəmbərin (s) ən yaxın səhabələrindən biri - farsmənşəli Salman Farsinin rolunu xüsusilə vurğulayır. Onun qənaətinə görə, İran mədəniyyətinin və qədim ənənələrinin təmsilçisi Salman Farsi şiəliyin əsas cəhətlərini təyin etməklə yeni dini sistem yaratmışdır. Əhməd bəy onun bu addımlarını İranın xilasını kimi qiymətləndirir. Bununla yanaşı, Əhməd bəy şiələrin üçüncü imamı Hüseyin ibn Əlinin sonuncu Sasani şahının - Yezdəgirdin qızı Şahrabanu ilə izdivacını İran hakimiyyətinin Əli və övladlarına keçirilməsi kimi dəyərləndirərək yazır: “*Bundan başqa, məlumdur ki, Əli oğlanlarından birini - Hüseyini ərəblərə əsir düşmüş Yezdəgird Şahrabanu ilə evləndirib. Düşünmək olmaz ki, bu siyasi izdivac ancaq Sasani ailəsinin hüquqlarının Əli ailəsi üzərinə keçməsi məqsədilə qurulub?*” [6, s.71].

Əhməd bəy Ağaoğlu mühazirəsində həmçinin Məzdəkiliklə şiəlik arasında əlaqələr

mövzusunda xalq bayramları və mövsümi mərasimlər barəsində də bəhs edir. O bu mənada Novruz bayramını misal çəkərək bu bayramın İslam məzhəbləri ilə müqayisədə şüaləkdə daha tənənəli şəkildə qeyd edildiyini vurğulayır. Əhməd bəyə görə, şüalələr İranın milli bayramı olan Novruza dini rəng qatararaq xüsusi anlam verirlər: *“Şüalə dini bu bayramı yaşadacaq, amma həmin gün Firdovsi ilə Cəmşidin deyil, Əli və övladlarının tənənəsi gününə çevriləcək. Xalq rəvayətində deyilir ki, Əli öz düşmənlərinə, xalqın yaddaşında pis xatirəyə dönmüş əvvəlki üç xəlifəyə qalib gəldikdən sonra həmin gün taxta çıxıb”* [6, s.75].

Əhməd bəy ərəb istilasası və İran dövlətçiliyinin tənəzzülü vaxtında İranın xilasını yalnız şüaləkdə görürdü. O, belə hesab edirdi ki, yeni ərəb dini və düşüncəsi fonunda İran öz kimliyini yalnız İslam libasına geyinmiş, əslində isə qədim İran inanc sistemini və tarixini özündə daşıyan şüalə vasitəsilə qoruya bilər. *“İranın xoşbəxtliyindəndir ki, özünün mənəvi, intellektual həyatından ötrü qüvvə əldə etmək üçün şüalə dini kimi toxunulmaz mənbəyi qalmaqdadır. Millətdə fəal, ziyalılıq nə varsa, ondan doğur, bir an kənardə heç bir şey baş vermir”* [7, s.21].

Əhməd Ağaoğlu mühazirəsində şüaləkdə Mehdi inancına toxunmuş və məzdəki dini ilə müqayisələr aparmağa çalışmışdır.

Mehdi inancı ilə bağlı dini-fəlsəfi düşüncələr

Dinşünasların apardığı tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, yer üzərində mövcud olmuş və hazırda mövcud olan dinlərdə ortaq cəhətlər vardır. İnsanlar arasındakı milli və mədəni fərqlərə baxmayaraq, onları birləşdirən nöqtələr çox olduğu üçün bu faktor dinlərdə də öz izini qoymuşdur. Uca Tanrıya inam, fəvqəladə varlıqlara ibadətlərin icrası, öz dini ayinlərini keçirmək üçün xüsusi məkanların ayrılması və inşa edilməsi kimi cəhətləri dinlərdə təzahür edən müştərək cəhətlərə misal göstərmək olar. Dinlərdə mövcud olan ortaq inanclardan biri də məhdəviyyə (xilaskarlıq) inancıdır. Böyük Britaniyalı mütəfəkkir Bertran Artur Uilyam Rassel öz çıxışlarının birində belə qeyd edirdi: *“Dünya əhalisi onları bir bayraq və şüar altında birləşdirəcək “xilaskarın” intizarındadır”*. Digər məşhur böyük alim, nisbilik nəzəriyyəsinin banisi Albert Eynşteyn isə *“Bütün dünyaya sülhün hakim kəsiləcəyi və insanların sevgi və qardaşlıq duyğuları içində yaşayacağı gün uzaqda deyil”* fikirlərini qeyd edirdi. Məşhur irlandiyalı yazıçı və filosof Bernard Şou da dünyanı xilas edəcək bir liderin gələcəyinə və bütün dünyaya hakim kəsiləcək ideal, ədalətli dövlətin qurulacağına inanırdı. İrlandiyalı filosof yazdığı *“Man and Superman”* əsərində xilaskarı bu cür vəsf edirdi: *“İdeal insan sağlam bədənə və qeyri-adi, əqli potensiala sahib birisidir. O, uzunömürlüdür və onun yaşı hətta üç yüz ili də ötüb keçə bilər. O, yaşadığı əsrlərdən və uzunömürlülüüyündən əldə etdiyi məlumat və təcrübələr əsasında problemlərin həllində, islah işlərində məharətlə istifadə etməyi bacarır”* [8, s.333].

Məhdəviyyə (xilaskarlıq) əqidəsi demək olar ki, bütün dinlərdə müxtəlif formalarda təzahür etməklə xüsusi yer tutur. Bəzi dinlərdə və məzhəblərdə xilaskar inancına səthi yanaşılsa da, bəzilərinə bu məsələ kifayət qədər ciddiyyə alınmış və iman əsaslarından birinə çevrilmişdir. Bu inancı müqayisəli şəkildə araşdırsaq, ümumi və fərqli cəhətlərini müəyyən etmək mümkündür. Ümumi cəhətlərə misal olaraq, xeyir və yaxşılığın təbliği, xoşbəxt və firavan

həyatın qurulması, zülm və ədalətsizliklə mübarizəni görmək mümkündür. Fərqli cəhətləri isə xilaskarın kimliyi, onun bioloji və ya mistik varlığı olmasındadır.

İslam dinində də digər səmavi dinlər kimi məhdəviyyət (xilaskarlıq) inancı xüsusi yer tutmaqdadır. Mehdi, xilaskar inancı təfərrüatlarında fərqlər olmasına baxmayaraq, ümumən İslam dininin əsas məzhəbləri tərəfindən qəbul olunmuş əqidə sistemidir. İslam dinində xilaskar mehdi adlandırılır. Bu kəlmə ərəb mənşəli söz olub “hə”, “dəl” və “yə” kökündən düzəlmişdir. Tərcüməsi isə düzgün yola yönəldilmiş, hidayət edilmiş mənalarını daşımaqdadır. İslam məzhəbləri içərisində mehdi inancına daha çox yer ayıran və əqidə əsaslarından biri kimi hesab edən şiə məzhəbidir. Mehdi ilə bağlı məlumatlara İslam dininin əsas qaynağı olan Quranda və Məhəmməd peyğəmbərin (s) hədislərində rast gəlinməkdədir. Quranda Mehdi ilə bağlı ayələr İslam məzhəbləri arasında birmənalı qarşılanmır və məzhəblərin sahib olduqları düşüncələrə görə fərqli izahlar verilir. Bəzi məzhəblər, xüsusilə şiələr həmin ayələrin Mehdi ilə bağlı olduğunu qeyd etdiyi halda, digərləri həmin ayələrin ümumi məna daşdığını və konkret hər hansı bir şəxsə aid olmadığını qeyd edirlər. Misal olaraq, şiə məzhəbinə görə, Quranın “Ənbiya” surəsinin 105-ci ayəsində - **“Biz kitabdan (Tövrətdən, yaxud lövhiməhfuzdan) sonra Zəburda da (cənnət torpağına, yer üzünə və ya müqəddəs) yer üzünə Mənim saleh bəndələrimin varis olacağını yazmışdıq”** - saleh bəndələr ilə Mehdi və onun tərəfdarları nəzərdə tutulur [9, s.7, 167]. İslam dininə görə, xilaskar hesab edilən Mehdi Yer kürəsi zülmə və müharibələrə büründüyü vaxt İslam peyğəmbərinin nəslindən zühur edəcək, zülm və pislik xəstəliyinə yoluxmuş dünyanı sülh və ədalətlə dolduracaqdır. Mehдинin İslam peyğəmbərinin nəslindən olması məzhəblər arasında qəbul olunmuş ortaq görüşdür. Lakin onun şəxsiyyətinin konkret təyininə fərqli fikirlər mövcuddur. Əhli-sünnə məzhəbinə görə, Mehdi İslam peyğəmbərinin nəvəsi Həsən ibn Əlinin (ə) nəslinə mənsub Məhəmməd ibn Abdullah adlı bir şəxsdir. Əhli-sünnə məzhəbi onun hələ dünyaya gəlmədiyi və böyük qiyamətdən öncə doğulacağı görüşündədir.

Şiə məzhəbinə görə, Məhəmməd peyğəmbərin (s) vəfatından sonra müsəlmanların dini və siyasi rəhbərləri onun nəslindən olan Əhli-beyt imamları hesab edilir. Şiələrə görə, müsəlmanlara rəhbərlik edəcək imamların sayı on ikidir və bu şəxslər Peyğəmbərin (s) dili ilə öz sağlığında Allah tərəfindən təyin edilmişdir. Məhz bu səbəbdən bəzi mənbələrdə şiələri “İmamıyyə” və ya “İsnə aşəriyyə” (“On iki imamçı”) də adlandırırlar. Əhli-sünnə məzhəbindən fərqli olaraq, onlar hesab edirlər ki, Mehdi Peyğəmbərin digər nəvəsi Hüseyin ibn Əlinin nəslindən olan on birinci imam Həsən ibn Əli əl-Əskərinin oğlu Məhəmməd ibn Həsən əl-Məhdidir [10, 2; 477]. O, hicrətin 255-ci ilində dünyaya gəlmiş və beş yaşında Abbasi xəlifələrinin təzyiqi səbəbilə ilahi möcüzə sayəsində gözlərdən itərək qeybə çəkilmişdir. Digər İslam məzhəbləri olan ismailiyyə, zeydilik və sufi təriqətlərinin bu mövzu ilə bağlı fərqli fikirlərinə rast gəlmək mümkündür.

Əhməd bəy Ağaoğlunun İslamda (şiəlikdə) Mehdi inancı ilə bağlı düşüncələri

Ağaoğlu şiəliyin iki şəkildə İran milli kimliyini mühafizə etdiyini düşünür. Belə ki, şiəlikdə imamət anlayışı və hakimiyyətin atadan oğula keçməsi məsələsi bu məqamda böyük

əhəmiyyət kəsb edir. Şiələrin Məhəmməd peyğəmbərdən (s) sonra siyasi və dini hakimiyyətin İmam Əliyə (ə) keçməsi barədə inancı, xüsusilə Əlinin oğlu İmam Hüseyinin (ə) sonuncu Sasani şahı Yezdəgirdin qızı ilə evlənməsi İranın tarixi dövlətçilik ənənələrinin qorunmasına xidmət edir. Bildiyimiz kimi, imamət zənciri Hüseyin ibn Əli (ə) ilə Yezdəgirdin qızı Şahrabanunun izdivacından dünyaya gəlmiş İmam Zeynulabidin Əli ibn Hüseyinin (ə) vasitəsi ilə davam etməkdədir. Şiələrin üçüncü imamı Hüseyin ibn Əli (ə) son Sasani Kısrası (hökmdar) Yezdəgirdin kürəkəni olduğundan, gələcəkdə İran xalqı İmam Hüseyinin soyundan gələnləri dəstəkləməklə onları istila edən ərəb axınına qarşı müqavimət, daxili immunitet əldə etmiş olur [11, s.133].

Əhməd bəyə görə, şiəliyin İran milli kimliyi üçün ikinci əhəmiyyətli tərəfi isə mehdilik inancıdır. Onun fikrincə, Mehdi inancı İran tarixi və düşüncələrinin qorunması və ümid yerinin saxlanması üçün inam yeridir. O, öz mühazirəsində bildirir ki, İran tarixinin fərqli dövrlərində fərqli siyasi qruplar tərəfindən Mehdi inancından istifadə edilmiş və siyasi-dini hadisələrin əsas müddəsinə çevrilmişdir. Buna misal olaraq o, Səfəvilərin hakimiyyətə gəldiyi illərdə Mehdi inancından istifadə edildiyini vurğulayır: *“On ikinci İmam Əbul-Qasim², gələcəyin Mehdisi yoxa çıxana qədər davam etmişdir. Onunla birgə hakimiyyətin və krallığın mövcud prinsipləri yer üzündən yoxa çıxıb. Çünki şiə iranlının fikrincə, krallıq zülm, kral isə zalım deməkdir. Elə ki, haqsızlıq həddini aşdı, qədim İran mifologiyasında həmişə ölkəni xilas etmiş varlıq indi Mehdi qayəsində çıxır. Öz seyidlik bacarıqlarından məharətlə istifadə edən Səfəvilər taxta gələndə bütün İranda şayiə yayılmışdı ki, İsfahan yaxınlığında bir quyuda dünyada haqq-ədaləti bərpa etmək üçün Mehдинin gəlməsini gözləyən Rüstəm öz quyusundan çıxmışdır və vaxtın çatdığına inanır. Amma o, ümidinin boşa çıxdığını görüb, dünyanın sahibini gözləmək üçün öz yerinə qayıtmışdır”* [6, s.73].

Yuxarıdakı sitatdan görüldüyü kimi, Əhməd bəy Mehdi inancının psixo-siyasi və fəlsəfi tərəfinə toxunaraq bu inanc sisteminin İran tarixi ənənələrinin qorunması və gələcək mövcudluğunu saxlanması üçün bir qarant olduğunu qeyd edir. Əhməd bəyə görə, Mehdi inancı İran xalqı siyasi, sosial və psixoloji problemlər yaşadığı dövrlərdə onlara stimül verir və gələcəyə qarşı ümid hissini yaradır. Daha sonra Əhməd bəy Mehdi inancının uzantısı olan müctəhidlik institutuna toxunaraq Mehдинin qeybdə olduğu vaxt bu vəzifəni xüsusi təhsil almış və məsuliyyəti özündə daşıya biləcək müctəhidlər tərəfindən həyata keçirildiyinə diqqət çəkir. Belə ki, Mehдинin zühuruna qədər şəriət hökmlərinin öyrənilməsi və praktiki cəhətdən tətbiqi kimi məsuliyyət həmin müctəhidlər zümərəsinə həvalə olunur. Əhməd bəyin qeydlərinə görə, müctəhidlər qeybdə olan İmam Mehдинin göstərişləri ilə dindarlara rəhbərlik edir və dini özünəməxsus şəkildə və tam sərbəstliklə yozmaq imkanına malikdirlər: *“Lakin dünya sahibinin gəlməsinə və Rüstəmlə birgə yer üzündən zülm və haqsızlığın silinəcəyi günə qədər dindarlara doğru yolla aparacaq, heç olmasa dini qoruyacaq adamlar lazım idi. Bu adamlar müctəhidlər idi, onlar hər cür dini və dünyəvi hakimiyyətə malik olan imamlar qrupu tərəfindən idarə olunurdular. Ancaq onlar dindarlara rəhbərlik edə bilər və imamlar tərəfindən idarə olunduqlarına görə dini özünəməxsus şəkildə və tam sərbəstliklə yozmaq imkanına malik idilər... Ona xidmət etmək İmama xidmət, etiraz isə İmama etiraz sayılır”* [6, s.74].

2 Əbul-Qasim, şiələrə görə, on ikinci İmam Məhəmməd ibn Həsən əl-Əskərinin künyəsidir.

Əhməd bəy Ağaoğlu şiəlikdəki imamət, məhdəviyyət və müctəhidlik məfhumlarını üç körpü adlandıraraq Allahla bəndə arasında boşluğu dolduran konsepsiya kimi qiymətləndirir. Sünniliyin əksinə, o, şiəlikdə bu üç körpü konsepsiyasının mövcudluğunu müsbət qarşılayır. Ona görə, bu konsepsiya zamanın tələb və şəraitinə uyğun olaraq böyüyə və genişlənə bilər: *“Burada dayanıram; mən şiəlikdə üç körpü --- imamlığı, mehdini və müctəhidliyi göstərmək istəyirdim. Bu üç körpü sünn üçün Allahla bəndə arasında geniş bir məkandır, şiəliyin isə əsas əlamətidir. Bilirsiniz ki, yeni fikir və biliklərin meydana çıxması ilə əlaqədar bu üç körpü böyüyə, genişlənə bilər, hətta ilahiyyatla bəşəriyyət arasında boşluğu doldura bilər”* [6, s.74].

Əhməd bəyin mühazirədə şiəlik və mehdiliklə bağlı qeydləri birmənalı deyildir və tənqiddə açıqdır. Onun şiəlik və mehdiliklə bağlı düşüncələri elmi müstəvidə müzakirə və mübahisələrə yol açmağa bilər. Tarixi və dini qaynaqlara görə, onun irəli sürdüyü müddəalar bəzi məqamlarda həqiqəti əks etdirmir. Xüsusilə, şiəliyi və mehdiliklə bağlı inancı İrənin milli din müstəvisinə qaldırmasını qeyd edə bilərik. Onun bu iddiaları Ağaoğlu irsini araşdıran bəzi alimlər tərəfindən tənqiddə tuş gəlmişdir. Hilmi Ziya Ülken bu məsələyə toxunaraq belə qeyd edir: *“Şiəlik ilə iranlıq arasında nə eyniyyət, nə də bir səbəb-nəticə əlaqəsi vardır”* [12, s.85-89].

Əhməd bəy həm də şiəliklə İrənin milli dinləri olan Zərdüştilik və Məzdəkilik arasında müqayisələr aparmış və bəzi aspektlərdən şiəliyin bu iki dinin yeni formada təzahürü kimi qiymətləndirmişdir. O, öz mühazirəsində şiəlik və onun qaynaqları mövzusunda teoloji cəhətdən deyil, şərqşünaslığın problemi kimi toxunmuş və öz düşüncələrini paylaşmışdır.

Nəticə

Əhməd bəy Ağaoğlunun *“Şiəlik və onun qaynaqları”* adlı məqaləsində mehdiliklə bağlı dini-fəlsəfi düşüncələri diqqətəlayiq və unikaldır. Belə ki, Əhməd bəy Ağaoğlu mehdilik məsələsinə ilahiyyat elmlərinin prinsipləri əsasında deyil, şərqşünaslığın problemi kimi yanaşmışdır. Bu cür yanaşmanı mehdiliklə bağlı tədqiqatlarda ilk addım kimi hesab etmək mümkündür. Əhməd bəy Ağaoğludan əvvəl bu mövzuda tədqiqatlar daha çox dini-sxolastik prinsiplər əsasında aparılmışdır. Lakin sələflərindən fərqli olaraq, Ağaoğlumehdilik məsələsini həm tarixi, həm də dini-fəlsəfi, ələlxüsus siyasi nöqtəyi-nəzərdən izah etməyə çalışmışdır.

Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Əhməd bəy Ağaoğlu öz məqaləsində şiəliyin və şiəlikdə mehdilik məsələsinin qədim İrənin dini-fəlsəfi düşüncə sisteminin və mədəniyyətinin qorunması kontekstində əhəmiyyətli rol oynadığını düşünür.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş Əsərləri. Bakı: 2007.
2. Yusif bəy Akçuralı. Türkçülüğün Tarixi. Bakı: 2006.
3. Dilqəm Əhməd. Şuşa, Peterburq və Paris xatirələri. Bakı: 2019.
4. Həsənova Esmeralda. 1908-1914-cü illərdə Türkiyədə Burjua Millətçiliyi İdeologiyası. Bakı: 1966.
5. Əziz Mirəhmədov. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı: 2014.
6. Mübariz Süleymanlı. Şiə dinində məzdəki inancları. Bakı: 2007.
7. Fransua Jorjon. Azərbaycanlı intellektualın ilk addımları: Əhməd Ağaoğlu Fransada (1888-1894) // Mədəniyyət Dünyası, VII buraxılışı, Bakı, ADMİU.
8. Elnur Mustafayev. Dünya dinlərində Mehdi inancının təzahürləri // “Müasir şərqşünaslığın aktual problemləri”, Bakı, 2018.
9. Şeyx Təbərsi. Məcməul-Bəyan. Tehran: 2010.
10. Şeyx Müfid. əl-İrşad. Tehran: 2009.
11. A.Holly Shissler. İki İmparatorluk Arasında. Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye (çeviren: Taciser Ulaş Belge). İstanbul: 2005.
12. Hilmi Ziya Ülken. İslam Düşüncəsi. Türk Düşüncəsi Tarihi Araşdırmalarına Giriş. İstanbul: 1995.

Эльнур Мустафаев

**РЕЛИГИОЗНО - ФИЛОСОФСКИЕ МЫСЛИ АХМЕД БЕКА
АГАОГЛУ О МАХДИСТСКИХ ВЕРОВАНИЙ В ИСЛАМЕ**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается лекция «Шиизм и его источники», прочитанная Ахмадом бек Агаоглу на IX Международном конгрессе европейских востоковедов в Лондоне в 1892 году. Говорят, что в этой лекции он затронул историю шиизма, причины его появления и проблема Махди в шиизме, и выразил свои религиозные и философские мысли. Автор приходит к выводу, что в своей статье Ахмад бек Агаоглу считает, что проблема шиизма и Махди в шиизме играет важную роль в контексте сохранения древней иранской религиозно-философской системы и культуры.

Elnur Mustafayev

**RELIGIOUS - PHILOSOPHICAL THOUGHTS OF AHMED
BEY AGHAOGLU ON THE MAHDIST BELIEFS IN ISLAM**

SUMMARY

The article deals with the lecture «Shiism and its sources» delivered by Ahmad bey Aghaoglu at the IX International Congress of European Orientalists in London in 1892. It is said that in that lecture, he touched upon the history of Shiism, the reasons for its emergence and the issue of the Mahdi in Shiism, and expressed his religious and philosophical thoughts. The author concludes that in his article, Ahmad Bey Aghaoglu believes that the issue of Shiism and the Mahdi in Shiism plays an important role in the context of preserving the ancient Iranian religious and philosophical system and culture.

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA SİYASİ-İDEOLOJİ MÜHİT

Turan BABAŞ,

*Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin əməkdaşı,
BDU-nun Tarix fakültəsinin doktorantı,
tur.babash@yahoo.com*

AÇAR SÖZLƏR: *İkinci Dünya Müharibəsi, Sovet İttifaqı, şeyxülislam, Qafqaz
müsəlmanları Ruhani İdarəsi, milli-mənəvi vəziyyət, ruhanilər.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Вторая Мировая Война, Советский Союз, шейхулислам,
Духовного управления мусульман Кавказа,
национально-нравственная ситуация, священнослужител.*

KEY WORDS: *II World War, Soviet Union, sheikhulislam, the Caucasian Muslims
Spiritual Administration, national-moral situation, clerics.*

Azərbaycanın İkinci Dünya müharibəsində iştirakı, müharibə illərində ölkəmizdəki ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni-maarif, milli-mənəvi vəziyyət, xalq kütlələrinin müharibəyə münasibəti, onları müharibədə canfəşanlıqla döyüşməyə vadar edən səbəblər, sovet hökumətinin müxtəlif yollarla vətənpərvərlik ideologiyasını zehinlərə yeritməsi, təbliğat-təşviqat metodları, Azərbaycanın Böyük Vətən müharibəsindəki roluna düzgün tarixi qiymət verilməməsi və s. məsələlər daim diqqət mərkəzindədir.

Ötən əsrin 30-cu illərinin sonunda üçün dünyada siyasi vəziyyət çox mürəkkəb və ziddiyyətli hal almışdı. Müstəmləkələr, dünya ağalığı, yeni xammal mənbələri, bazarlar ələ keçirmək uğrunda mübarizə artıq dinc siyasi vasitələrlə davam etdirilə bilmirdi. İngiltərə və Fransa öz müstəmləkələrini qoruyub saxlamağa, yeni torpaqlar, nüfuz dairələri ələ keçirməyə, Almaniyanı və SSRİ-ni qarşı-qarşıya qoymağa, onların hər ikisini zəiflətməyə, həm faşizmə, həm də dünya inqilabına can atan kommunizmə öldürücü zərbələr vurmağa çalışırdılar. Lakin bütün bu planların çoxu öz məcrasından çıxaraq böyük güclərin planlarının alt-üst olmasına, nəticədə bəşər tarixində ən böyük hərbi-siyasi münaqişə sayılan, 1 milyard 700 milyon nəfər əhalisi olan 61 dövlətin iştirak etdiyi və təqribən 30 milyon insanın həyatına son qoyan İkinci Dünya müharibəsinin başlamasına gətirib çıxardı [1, s.326].

Müharibənin ilk dövründə SSRİ təhlükəni özündən uzaqlaşdırmaq və ölkənin müdafiəsini gücləndirmək siyasəti yürüdü. O, Almaniya ilə diplomatik və iqtisadi əlaqələri davam etdirir, eyni zamanda hərbi-siyasi potensialını və sərhədlərini gücləndirirdi. Lakin faşistlər 23 avqust 1939-cu ildə imzalanmış on il müddətinə hücum etməmək, dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqaviləni pozaraq, 1941-ci il iyun ayının 22-də bütün sərhəd boyu SSRİ üzərinə hücum keçdilər. Beləliklə, sovet tarixində Böyük Vətən müharibəsi adlandırılan Almaniya-SSRİ müharibəsi başladı.